

kulturális stratégiák

Armenizmus és neoarmenizmus

Írásom középpontjában a magyarországi örmény diaszpóra első rétegének recens identitás-megőrzésre irányuló kulturális stratégiái állnak – az a kulturális irányzat, amely napjaink vissza-armenizálódási folyamatának fő mozgatórugója, és amelyet én *neoarmenizmus*nak nevezek, a 19-20. század fordulóján kibontakozó, örményidentitás-mentő *armenizmus* mozgalmára való visszautalásként, illetve ezzel a mozgalommal való nagy hasonlóságai miatt.¹ Kulturális stratégiáknak nevezem ezeket a folyamatokat, mivel mindkettő valamiféleképpen egy diaszpóra-csoport kulturális identitásának megőrzését célozza – ennek kifejtésére azonban hadd térjek vissza később. Ahhoz, hogy megértsük ezeknek a kulturális stratégiáknak, örményidentitás-mentő mozgalmaknak a létrejöttét, illetve működésük szükségességét, először is érintőlegesen szólnunk kell a magyarországi örmény diaszpóra rétegeiről.

Az első diaszpórát azoknak az egykori örmény kereskedőknek, nagyállattartóknak a leszármazottjai, illetve ezek családjai alkotják, akik a 18. században tömegesen települtek át az erdélyi örmény központokból² – és pedig gazdasági célzattal, a Nagy Alföld kínálta új lehetőségek vonzásában. Ők az asszimiláció folytán mára már teljesen beolvadtak a magyar nemzettestbe, az örmény nyelvet nem beszélik, de valamiképpen él még bennük az örmény származás tudata: önmagukat *magyar-örményeknek* nevezik, akárcsak az Erdélyben maradt örmény telepések leszármazottjai.³

A második diaszpórát főként az 1915-ös törökországi genocídium eredményezte – valamint az azt megelőző, a genocídiumot előkészítő történelmi események az Oszmán Birodalomban. A kényszerű migrációs hullámot II. Abdul Hamid, a Vörös Szultán 1894-1896 közötti véres örményellenes rendelkezései, az anatóliai örménymészárlások indították el; alig néhány évvel később pedig a hatalomra kerülő ifjútörökök ultranacionalista ágának egyre brutálisabb intézkedései sürgették, mely rendeletek lehetővé tették a szabad rablást, fosztogatást, gyilkolást a török lakosság számára, s rendszerint általános örményincselésekbe torkollottak. Ezek eleinte mindössze sporadikus elmeneküléseket jelentettek – később a pogromokat, a deportálásokat, az egész népirtást túlélők tömegesen menekültek, szétszóródván a világban. A *Metz Jeghbern*⁴ túlélői értelemszerűen olyan országokat céloztak meg új hazájuként, ahol az örménység *múlttal* rendelkezett – így a menekülőhullámmal érkezők egy része Magyarországra (és Erdélybe) telepedett be, az addig már teljesen integrálódott, látszólag szinte egészen a magyarsághoz asszimilálódott régi diaszpórához

csatlakozván. Ezekhez az emigráns-csoportokhoz később azok az örmény kivándorló családok is csatlakoztak, amelyek az 1988-'91-es években, az Örményországban és általában a Kaukázusban lezajlott események hatására kerestek menedéket Magyarországon (úgy mint a karabahi helyzet és háború, a polgárháborúk a kaukázusi térségben, az örményországi földrengés, Szovjetunió szétesése, a gazdaság általános hanyatlása).

Megjegyzendő, hogy habár itt két különböző időintervallumban megtörtént betelepülési hullámról van szó, mégis ugyanazon második diaszpóra réteghez tartozóként kell kezelnünk ezeket az utóbbi betelepülőket is – annak ellenére, hogy legalább jó félszázadnyi, szinte századnyi idő eltelt a két migrációs hullám között. Csoportjellemzőik ugyanis nagyjából azonosak, és az asszimiláció értelemszerűen jóval kisebb mértékű náluk, mint az első, önmagukat magyar-örményekként definiáló diaszpóra-csoport esetében. Az örménységnek ezt a (többé-kevésbé homogén) csoportját a diaszpóra első rétegének tagjai *keleti örményeknek* nevezik. Ehhez a diaszpóra-réteghez tartozó családok beszélik az örmény nyelvet, még második-harmadik generációs leszármazottjaik is, és utódaikat is törekednek megtanítani rá; továbbá többnyire az Örmény Apostoli Egyházhoz tartoznak, és magyarországi létükben is jobbra örmény hétköznapiakat élnek meg a családon belül.⁵

A teljesség kedvéért hozzá kell még tennünk itt, hogy Magyarországon kialakulóban van egy harmadik csoport is, melynek csoportjellemzői hasonlóságot mutatnak a kereskedelmi diaszpórákéval:⁶ ezt néhány tucatnyi, a kelet-európai régióban végbement változások után Örményországból érkező vendégmunkás, valamint némelyük Magyarországra áttelepülő családja alkotja. Érdekes módon, habár nagyjából ugyanakkor jöttek el Örményországból, mint az előbbiekből említett, nyolcvanas-kilencvenes években kivándorló családok bizonyos része, ez a réteg mégsem nevezhető diaszpórának, mivel a csoport az átmenetiség jegeit mutatja, erősen fluktuálódik – ők az úgynevezett *kőbányai piacos örmények*. A terepkutatások ugyanis azt igazolják, hogy ennek a laza csoportnak a tagjai nem szándékoznak huzamosabb ideig megtelepedni Magyarországon.⁷ Az újonnan érkezettek nem tartják szorosan a kapcsolatot sem a keleti örmények csoportjával, sem a magyar-örményekkel, csupán egymás közt – valamint természetesen az otthon maradtakkal, mintegy transznacionális közösséget alkotva; ezért nem is kezelhetjük őket diaszpóráként, csupán kereskedelmi érdekcsoportként. Ugyanakkor szükséges kiemelni e harmadik csoport jelenlétét, mivel

közvetve nyilván erőteljesen hat a másik két diaszpóra-csoport identitására: az emlékeztetés által önmaga örmény identitásuk, *saját örmény valóságuk* időnkénti reprodukálására készíti őket.⁸

A magyarországi kisebbségi törvénynek megfelelően azonban az előbbiekből felvázolt két, igen különböző történelmi diaszpórához tartozó csoport egyesült *bivatalosan* örmény kisebbségé. Az Országgyűlés által 1993. július 7-én elfogadott LXXVII. törvény 1. §. 2. bekezdése kimondja: „E törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség (...) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.”⁹

Az így keletkezett *névtelen* csoport azonban sohasem lehet homogén – és itt számot kell vetnünk e törvény elnagyoltságával és buktatóival. A lényegi különbségek, mint például az örmény nyelv birtoklása, az Örmény Apostoli Egyházhoz, illetve az Örmény Katolikus Egyházhoz való tartozás, a genocídiumban való érintettség húzzák meg a határokat a két réteg között – amelyek sok esetben a csoportok közti érdekellentétben fejeződnek ki. Amikor tehát általában szólnánk magyarországi örményekről, akkor tulajdonképpen nem egy összefüggő csoportról van szó, hanem több – noha egyazon ország területén belül élő – történelmi diaszpóra-réteg konfliktusoktól mentes kölcsönhatásáról; ezért identitás-megőrző folyamatainak leírása során szükség van a nagyobb körültekintésre a csoportokat jelölő terminusok terén.¹⁰

Ahhoz azonban, hogy megragadhatjuk az említett érdekellentét kiváltó okait a magyarországi örmény diaszpóra-rétegek esetében, közelebről meg kell vizsgálnunk a különböző diaszpóra-rétegek csoportreprodukciós stratégiáit.

Az 1672-ben I. Apafi Mihály fejedelem által Erdélyben letelepített örményeket a magyar törvény egy évszázadon át különleges jogállású idegeneként kezelte; azonban egyre inkább elmosódott a különállás a kereskedő elemek és a rendek között. Kezdetben ugyan nem vásárolhattak földbirtokot és állami hivatalokat sem tölthettek be, de Magyarországon 1776-ban sor került jogi integrációjukra: az örmények ettől kezdve rendelkezhetek a közhivatal-viselés jogával, tehát ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, mint

KALI Kinga
„A gyergyó-szentmiklósi Vörös Köpenyegesek”
(Egy erdélyi örmény ünnep szemiotikai értelmezése)
Korunk, 1997. 9.
AntroPort.hu Lapozó, 2011

In: (Eperjessy Ernő szerk.)
Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából
Magyar Néprajzi Társaság, 1996.

„Diaszpóra-terek”
Ethnographia, 1999. 1.
Látó, 2001/3

„Persián, Dávid, Agopian – egy örmény asszony visszaemlékezései”
Látó, 2000. 2.
Új Forrás, 2003. 2

„Magyarörmény”
Látó, 2002. 7.
AntroPort.hu Lapozó, 2011

„Vasárnapi örmények – valami a pozicionális identitásról”
Látó, 2007. 10.

In: (Sas Péter szerk.)
Örmények – Magyar írók novellái
Noran, 2008
AntroPort.hu Lapozó, 2011

In: (dr. Óze Sándor – Kovács Bálint szerk.)
Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II...
PPKE Történelmi Tanszék, Piliscsaba, 2007.

„Egy örmény nem csinál rossz üzletet”
National Geographic, 2008. 5.

„Cigányok síkban”
CoMMUnity, 2010. 12. 28.

2014 nyár

„Reciklált
hagyomány”
CoMMUnity, 2011.
02. 18.
Korunk, 2011. 7.

„Örmények,
szokások”
Korunk, 2012. 3.

„Örmények
Magyarországon és
Erdélyben”
In: (Glatz Ferenc
szerk.)
Nemzetiségek,
szokások.
Magyar
Tudománytár, 7.
kötet.
Akadémiai,
(megjelenés előtt)

(szerk.)
ÖrményLátó
Látó, 2008. 4.

„Gecekondu-
szindróma –
A városba tévedt
török falu”
Magyar Lettre
Internationale, 81

„Lélek-étel”
Magyar Lettre
Internationale, 85

„Örmény-török
valóságmatrix”
Magyar Lettre
Internationale, 88

a magyarok. Mindezt győzelemként élték meg, igyekeztek minél jobb magyarrá lenni – új foglalkozási ágakban próbáltak elhelyezkedni, ami megrendítette a családi tradíciókat. A 19. század elején a modernizáció beindította a nyelvvesztést; a fiatalabb generáció Erdély és Magyarország nagyobb városaiba rajzott szét; az örmények nemességet, birtokokat szereztek, s már az 1840-es években büszkén vállalták magyarságukat: sőt magyar neveket vettek fel. Magyarok *akartak* lenni – a hagyományörzés háttérbe szorult a társadalmi értékpreferenciák sorában.¹¹

A beolvasás folytán megtörtént nyelvvesztés, a hagyományok háttérbe szorulása ahhoz vezetett, hogy mára már a magyarországi magyar-örmények (akárcsak az erdélyi magyar-örmények is) elsősorban magyarnak vallják magukat.¹² Hozzá kell itt tennünk, hogy különösen fontos ennek a magyarságnak a hangsúlyozása az erdélyi magyar-örmények körében, ugyanis Romániában a magyarság kisebbségi helyzete erőteljesen befolyásolja a magyar-örmény identitást.¹³ Az Erdélyben élő örmények leszármazottjai ugyanis egyöntetűen azt vallják, hogy a románokkal szemben elsősorban magyarként kell meghatározniuk önmagukat, örménységük csupán másodlagos¹⁴ – úgy mond „színtolt a magyarságban”.¹⁵ Mind a magyarországi magyar-örmény, mind az erdélyi magyar-örmény csoport *örménysége* szituatív, csupán bizonyos helyzetben kerül elő, identitásuk a környezettől függő, viszonylagos. Míg a 19. század fordulóján identitásuk még *plurálisnak* volt nevezhető – kulturálisan örményként, politikailag magyarként definiálták magukat az *armenizmus* ideológiájának értelmében (az értelmiségi elit legalábbis), ma már *pozicionálisnak*¹⁶ mondható inkább.¹⁷ *Pozicionális* identitás alatt azt értem, hogy az emlékeztetéstől¹⁸ függően kerül előtérbe az örmény mivolt, a nagy egyházi ünnepek,¹⁹ örménységgel kapcsolatos megemlékezések köré fókuszálódik (újabbban többnyire magyar-örmény témájú könyv- és albumbemutatók, tudományos és művészeti, zenei előadások, gasztronómiai estek, „örmény

vigasságok”, klubdelutánok stb.) – egyszóval az identitás helyzetfüggő.²⁰

A magyar-örmények *örménysége* vagy *magyarsága* az emlékeztetéstől függően kerül tehát előtérbe – és emlékeztetésen ebben az esetben azoknak a befolyásoknak a halmazát értjük, amelyek az egyént érik nap mint nap, alakítván azonosságtudatát. Időlegesen megváltozik az identitás-összetevők aránya – de nem függesztődik fel egyik identitás-összetevő sem.²¹

Az adott feltételek mellett Magyarországra települt *keleti örmény* csoport, a második diaszpóra tagjai defenzív gesztussal hártják el az asszimiláció (számukra negatívként megélt) példáját, és inkább befogadó társadalomként azonosítják a magyar-örmények csoportját, semmint valamiképpen hozzájuk tartozó örmény diaszpóráként: hiszen az őshaza-élményük is különböző. Mivel a magyar-örmények nem rendelkeznek számukra egyértelmű „örmény világgal”, illetve ez a világ nem válik el egyértelműen a magyartól, ezért az ún. *keleti örmények* egyre nyíltabban nem fogadják el az örmény diaszpóra részeként őket, a kisebbségi törvény értelmében létrejött névleges közösség ellenére sem – nem vállalnak velük szinte semmiféle közösséget, sem interakciót.²² Mindezekért az örmény kisebbség számszerűsítése Magyarországon (is) nehézségekbe ütközik: mindkét csoportnak más és más a becsült értéke az országban élő örmények számát illetően.²³

Míg a keleti örmények csoportja *kívülről* reprodukálódik, az Örményországból, Karabahból újonnan érkezők csatlakozásával, addig a magyarországi és erdélyi magyar-örmények csoportja nem várhatja *kívülről* a reprodukciót, hanem *csoporton belül* igyekszik megoldani azt, a csoport potenciális tagjainak örménység-tudatát felerősítve, országhatárokon is átnyúlva. A magyarországi magyar-örmények intenzívebb kapcsolatot tartanak fenn az erdélyi magyar-örményekkel, mint adott esetben a velük egy városban lakó, genocídium utáni betelepülő-hullámmal érkezett, az örmény nyelvet beszélő törökországi,

örményországi vagy akár karabahi, szíriai, libanoni örményekkel.²⁴

Hangsúlyozandó tehát, hogy a magyar-örmények esetében sajátos „transznacionalitásnak” lehetünk tanúi: a közös származás tudatán túl főleg az öngazolás (és egymás visszaigazolása) köti össze a magyarországi és erdélyi közösséget, a mitikus-szентimentális kapcsolat a kis őshazával, Erdéllyel;²⁵ Örményországgal való kapcsolatuk inkább csak *referenciális*. Ez a geográfiaileg kiterjesztett, transznacionális közösség sokkal homogénebb, mint amit a (törvény által) magyarországi örmény kisebbségként aposztrofált, laza kohéziójú „csoport” esetében tapasztalhatunk.

A kommunista rezsimek bukása a közép-európai térségben már önmagában is az önnön identitásuk megélése felé fordította az itt élő nemzeteket és nemzeti kisebbségeket egyaránt – és természetesen, mindez nem írható pusztán a kulturális elvágyódás számlájára a térség viszonylagos és hosszú ideig tartó zártsága miatt.²⁶ Magyarországon a magyar-örmény mivolt újrafogalmazását sürgették a '80-'90-es évek tájékán újonnan érkező örmények migrációs hullámai, akár letelepedés szándékával, akár vendégmunkásként érkeztek – érkezésük, letelepedésük és működésük egyféle emlékeztetés szerepét látta el, amely szükségessé tette az első diaszpóra-csoport, a *magyar-örmények* esetében saját örménységük újradefiniálását. Erre a sürgető szükségre még csak rátevérdtek az 1993-as kisebbségi törvény, illetve az önkormányzatiság diktálta feltételek; és még inkább ezeknek szövevényes következményei, amelyek külön kutatás tárgyát képezhetik, s amelyek diszkrpanciát okoztak a két diaszpóra-réteg közt. Mindez indirekt módon adott löketet a magyar-örmények identitásreprodukciós törekvéseinek. Mivel ez a csoport *kívülről*, újabb betelepülők érkezésével nem újulhatott meg, hiszen már látszólag egészen asszimilálódott a magyarsághoz (nyelvében, habitusában), ezért újra szükség volt egy olyan kulturális stratégiára, amely által a csoport *saját potenciális tagjainak mozgósításával* belülről tud megújulni, különösen a kisebbségi törvény kimondása utáni időkben – és ez a kulturális stratégia az, amit én a 19–20. század fordulóján végbement *armenizmus* mozgalmanak folytatásaként látok, és ennek mintájára *neoarmenizmusnak* nevezek.

A magyarországi (és erdélyi) magyar-örmények napjainkban tehát valamiképpen ugyanazt a kulturális ideológiát folytatják, mint amit a 19. század végén az *armenizmus* mozgalma képviselt Erdélyből kiindulva, Magyarországra kiterjesztve; amely az 1880-90-es években hívódott létre Szamosújváron – abban a periódusban, amely a történelemben hagyományosan a „nemzeti ébredések” szakasza.

Milyen társadalmi és történelmi feltételek vezettek az *armenizmus* mozgalmanak szükségességéhez, illetve kialakulásához?²⁷ A fluktuáció, a gazdasági elit kiáramlása az erdélyi örmény közösségek fellazulásához vezetett, következésképpen az asszimiláció ütemét gyorsította meg. A magyar törvény ugyan egy évszázadon át különleges jogállású idegenekként kezelte az örményeket, azonban egyre inkább elmosódott a különállás a kereskedő elemek és a rendek között. Kezdetben nem

vásárolhatnak földbirtokot és állami hivatalokat sem tölthetnek be, mint erről már előbb szóltam. Az 1776-os jogi integráció után azonban az örmények is rendelkeznek a közhivatal-viselés jogával, ugyanazokkal a jogokkal és köteleességekkel, mint a magyarok. Értelemszerűen mindezt győzelemként élik meg, és igyekeznek minél jobb magyarrá lenni. A jogi integráció lehetővé teszi a földbirtok-szerzést, ezáltal maga után vonja a területi mobilitást – ekkor lendül fel az alföldi állattartás. Az örmény családok gazdasági célú térbeli migrációjával párhuzamosan megfigyelhető a társadalmi mobilitás is. Erdélyben a hagyományos örmény foglalkozások – marhakereskedelelem, bőrkereskedelelem – elveszítik a jelentőségüket, ehelyett az örmények új foglalkozási ágakban próbálnak elhelyezkedni, ami megrendíti a családi tradíciókat: kulturális diszkontinuitást eredményez. A fiatalabb generációk Erdély és Magyarország nagyobb városaiba költöznek. A modernizáció beindítja a 19. század elején a nyelvvesztést: az örmény telepeken elkezdik örmény helyett magyar nyelven vezetni a különböző társulások, céhek jegyzőkönyveit, naplóját, sőt az egyháznaplókat, protocollumokat is. A szekundér közösségek esetében pedig még gyorsabb a beolvadás, mivel nem rendelkeznek sem örmény katolikus plébániával, sem autonóm közigazgatási szervvel, amely összefogná őket, elősegítvén identitásuk megőrzését.²⁸ Az elit kereskedő- és tímarcsaládok stratégiája lassanként példaeértékűvé válik: nemességet, birtokokat szereznek, s már az 1840-es években büszkén vállalják *magyarságukat*, sőt magyar neveket vesznek fel. A felemelkedő elemek elhatárolják magukat a közösségtől, és lenéznek a szegényebb, magyarul jól nem beszélő örményeket: magyarrá *akarnak* válni, a hagyományörzés háttérbe szorul a társadalmi értékpreferenciák sorában.²⁹

Ekkor következik be tehát az első hasadás az örmények nemzeti identitásában. Az átalakult társadalmi viszonyok közepette más lett az örmény mivolt értelme. Az örmények válaszául előtt álltak: megtartani etnikai sajátosságaikat a privilégiumokra támaszkodva, társadalmi különállással – vagy társadalmilag felemelkedni és integrálódni az örmény sajátosságok háttérbe szorulásának árán?³⁰

A történelem azonban a már ekkor is erőteljes asszimiláció javára döntötte el a kérdést – az 1848, és még inkább az 1867 utáni, modernizációt szorgalmazó adminisztratív átszervezések mind ezt szolgálták. A Bach-korszakban megszüntették az örmény társulatok autonómiáját, Szamosújvár és Erzsébetváros (addig szabad királyi városok) 1870-ben elvesztik privilégiumaikat, 1873-ban végleg szertefoszlik a *Mercantile Forum*, elhal a céhszervezet. Szamosújváron 1850-ben megszűnik a fiúiskola, a lányiskola még hamarabb – az örmény nyelv a magyar iskola tantárgyává válik; Gyergyószentmiklóson 1849-ben tiltják be az osztályhatóságok az örmény iskolát. 1860-tól az örmény származású gyerekek az első két évben megtanulnak írni-olvasni örményül is, utána magyarul folytatják az iskolát. 1881-től ez a rendszer is megszűnik, és az örmény „iskola” teljesen beolvad a magyarba.³¹

A hétköznapi gyakorlatában addig használt örmény nyelv így fokozatosan „archiválódik”;

lassanként átkerül az egzotikumok kategóriájába – a nyelvvesztés rohamossá válik. A vegyes házasságok és az ezekkel járó valláscserék csak kedveznek az asszimilációnak. A 19. század végére kiteljesedik a foglalkozásváltási folyamat – orvosok, ügyvédek, banktisztviselők kerülnek ki az örmények új generációinak sorából. Ezeknél a *homo novusoknál* a magyarsághoz mint makrostruktúrához való tartozás fölébe helyeződik az örménységhez mint mikrostruktúrához való tartozásnak – az asszimilációból származó identifikációs zavarokkal küszködnek. Ekkor, a századforduló környékén már kettős (plurális) identitásként aposztrofálhatjuk az örmények azonosságtudatát: kulturálisan örmény, politikailag magyar.³²

Ilyen történelmi és társadalmi feltételek közepette hívódik létre tehát az első örményidentitás-mentő mozgalom. A Szongott Kristóf alapította, 1887 és 1907 között megjelenő *Armenia magyar-örmény havi szemle*, és a folyóirat köre, a századforduló örmény értelmiségi elitje már az 1880-as évektől létrehozta (és terjeszti) az *armenizmus* kulturális ideológiáját.³³ Az *armenizmus* mozgalma nem az egyetlen értelmiségiek által konstruált kulturális identitás a „nemzeti ébredések” történelmi periódusában: nagyon hasonló ehhez például a korabeli Franciaországban szintén a századforduló környékére tehető okszitán identitás-mentés, amelyet a provanszi írók kezdeményeztek – okszitán nyelven írt almanachokat adtak ki, mely műfaj lehetővé tette, hogy a lehető legszélesebb tömegeket mozgósítsák az értékmentésre.³⁴

Mi motiválta az örmények nemzetikultúra-tudatának felerősödését? Az értelmiségi örmények csoportja meg akarta érteni, meg akarta magyarázni önmaga számára és kifelé, a magyarok felé is, az örménységnek a magyar társadalomban elfoglalt helyét.³⁵ Minden asszimilációs folyamat eljut erre a stációra: az örmények megpróbálták feldolgozni az elmagyarosodást – ez a sajátos apológia mondhatni mind a mai napig folytatódik.³⁶ Egyrészt igazolni akarták az örmény népvilágtörténelmi kivételességét – a kiváltságosság

hangsúlyozása mindig defenzív szerepet tölt be egy adott kultúrában –, másrészt pedig igyekeztek alátámasztani azt a nézetet, hogy az örmények nélkülözhetetlenek a magyar történelemben.³⁷

Ilyen feltételek között kezdett az akkori *Armenia* folyóirat köré csoportosuló magyar-örmény értelmiségi elit örményidentitás-mentő mozgalomba – melynek kiteljesedésére csak még sürgetőbb hatással voltak a Törökországból jövő, az 1894-96 között az Oszmán Birodalomban lemeszárolt örményekről szóló híradások a századvég magyarországi és erdélyi sajtójában.³⁸ Véleményem szerint ezek a hírek is felrázólag hatottak a magyar-örménységre, sürgették az örmény mivolt újrafogalmazását. Az *armenizmus* mozgalmanak szükségességét és kulturális ideológiáját Merza Gyula fogalmazta meg legelőször az *Armenia* hasábjain 1895-ben. A kiáltvány lényege: magyar hazafinak lenni, de örmény módon élni. A mozgalom azonban csak a '90-es évektől épül ki: az örmény jellegzetességek megőrzését, a hagyományok ápolását szorgalmazta – arra tanított tehát, hogyan kell jó magyarnak lenni az örménység megőrzése mellett.

Napjainkban Magyarországon körülbelül ugyanaz játszódik le a magyar-örmények körében, mint jó száz évvel ezelőtt, a 19-20. század fordulóján, sajátos vissza-armenizálódási folyamatnak lehetünk tanúi. Kívülről jövő hatásra a magyar-örmény értelmiségi elit újra identitásmentő mozgalomba kezd, pontosabban identitást konstruál (később Erdély magyar-örmény értelmiségi elitjét is bevonva mindebbe); folytatván mintegy az egykori *armenizmus* ideológiáját. Mindez hosszú távon nem csupán az erdélyi magyar-örmények identitására hat ki közvetve, erősítve azt, hanem, ezzel szemben, nyilvánvalóan a magyarországi diaszpóra-csoportok közötti konfliktust is kielezi.³⁹

A kisebbségi törvény elfogadása után az első, a magyar-örmény diaszpóra-csoport számára sürgetővé vált az örmény mivolt újrafogalmazása: ugyanúgy meg akarták magyarázni az örmény népnek a magyar történelemben elfoglalt kivételes

helyét, mint az egykori *armenisták*, ugyanúgy racionalizálták a nyelv elvesztését, ugyanúgy heroikus pozícióban tüntették fel a magyar-örményeket a magyar történelemben. Az immár *neoarmenizmus*nak nevezhető ideológiát a Budapesten 1997 februárjában alakult *Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület* folytatja tevékenységével, valamint lapjával, a havonta megjelenő magyar nyelvű *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek*kel.⁴⁰ Az örményidentitás-mentő törekvések között elsősorlandók a laphoz tartozó *Fővárosi Örmény Klub* kulturális estjei, amelyek főként a kis őshaza, Erdély örménységének kultúrájára fókuszálnak, illetve történelmi eseményekhez kapcsolódó időszakos rendezvényekkel, és egyéb örmény kulturális programokkal emlékeztetik gyökereikre újra és újra a magyar-örményeket. A megemlékezés minden illetén aktusával tehát az örményeknek a magyar történelemben ágyazottságáról is megemlékezik a magyar-örmények csoportja. A mai magyar-örmények körében szintén jelentős helyet kap az önigazolás mint identitás-reprodukciós tényező – gondoljunk csak az 1848-as forradalom örmény származású hőseiről való évenkénti megemlékezésre.

Az identitásreprodukció különböző irányjai a magyarországi örmény diaszpóra két nagy történelmi rétegének könyv- és lapkiadása esetében is határozottan megfigyelhetők. Míg a *keleti örményeknek* nevezett csoport inkább az örmény mondavilág, örmény történelem témái felé fordul, különös hangsúlyt fektetve az 1915-ös örmény genocídiumra és annak irodalmi feldolgozásaira,⁴¹ *Armenia* (régebben *Ararat*) című lapja(i) a nagyvilág örmény híreiről, valamint az örményországi politikáról adnak számot – addig a magyar-örmények csoportja esetében, érthető módon, főként az „erdélyi örmény őshaza” örmény vonatkozásainak feldolgozása gyakoribb az *Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület*, illetve a magyar-örményekhez tartozó kerületi kisebbségi önkormányzatok könyvkiadásában. A témák közül a teljesség igénye nélkül álljon itt néhány:

erdélyi örmény gasztronómia, egykori magyar-örmény családok címerai, a magyar-örmény családok genealógiája, a magyar-örmény múltat idéző szépirodalmi alkotások; de közérdekű lapozható DVD-kiadványokat is kiadnak, így például az *Armenia magyar-örmény havi szemle* összes lapszámát is, vagy az *Örmény-Magyar A, B, C Könyvetske (Szamosújvár 1834) Gyakorlati Örmény nyelvtan (Velece, 1876)* című lapozós DVD-t is megjelentetik.⁴²

Nem sorolhatjuk fel itt részletesen a *neoarmenista* törekvések megnyilvánulásait és eredményeit, azonban fontos kiemelni a híveket a templomba hívogató *Zeneagapé* eseményét, amelynek során, az örmény katolikus templomban celebrált vasárnapi mise után, havonta egy alkalommal örmény zenészek, énekművészek szolgálnak kis koncert keretében zenei offrandummal a híveknek, a szeretetvendégség részeként.

Amit azonban egyik legnagyobb volumenű identitásreprodukciós törekvésként kell megneveznünk, az az erdélyi örmény temetőket részletesen bemutató monográfiák kiadása. Két ilyen könyv jelent meg, az egyik *Balázs-Bécsi Attila A szamosújvári magyar-örmény katolikus temető monográfiája* című munkája, a másik pedig a *dr. Issekutz Sarolta* által szerkesztett tanulmánykötet, *Örmény halottkultusz és temetkezés. Erzsébetváros és örmény katolikus temetője* címen.⁴³ E temetőmonográfiák kiadását mintegy a *neoarmenista* törekvések mozgalmi aktusaként is értelmezhetjük: egyszerűen az örmény ősökre való kollektív emlékezésként – a mozgósítás a cél, a figyelemfelkeltés, az örmény múlt felé fordulás az ősökre való emlékezés által, az örmény kegyhelyek tárgyi reminiscenciáinak megmentésére való felszólítás, aktivizálás. E célkitűzés nagy valószínűséggel sikeresen meg is valósult, hiszen már a monográfiák előmunkálatai is valóságos temetőmentő-mozgalmat indítottak el, mind Szamosújváron, mind Erzsébetvárosban, többek között az iskolai tanulók bevonásával.⁴⁴ Mindkét kötet tematikája tehát

a területiség, pontosabban a területen kívüliség körül forog. Amennyiben elfogadjuk, hogy a diaszpóra a területen kívüliség utópiája,⁴⁵ annyiban e két temetőmonográfiát felfoghatjuk a magyar-örmény közösség visszatérés-mítoszának szimbolikus materializálódásaként, amely természetesen sosem járhat együtt területi revindikációkkal; poétikusabban szólva „kollektív hatyúdalként”. Az előmunkálataik és kiadásuk által elindult temetőmentő-mozgalmat olyan kulturális gesztus, amellyel egy mára látszólag immár teljesen asszimilálódott csoport törekszik fenntartani kontinuitását a kollektív emlékezet szintjén – megidézve és feltámasztva ekképpen az ősi múltat.

Hadd zárjunk néhány objektív adattal: a 2001-es magyarországi népszámlálás szerint 1165 fő vallotta magát örménynek, ebből 294 anyanyelvűnek – közülük 213 külföldön született anyanyelvű örmény, a maradék 81 pedig Magyarországon született örmény anyanyelvű; a magukat kimondottan örmény nemzetiségűnek vallók közül azonban a külföldön születettek száma mindössze 366, az anyaországban születettek pedig 141. A 2011-es népszámlálási adatok szerint pedig 3571 fő vallotta magát valamiképpen az örmény nemzetiséghez és kultúrához tartozónak, ebből 3293 vallotta magát *ténylegesen* örmény nemzetiségűnek – melyből 444 személy deklarálta az örmény nyelvet anyanyelvének, 496 pedig az örményt nevezte meg a családban, baráti körben használt nyelvként.⁴⁶ A 2011-es népszámlálási adatok részéről még feldolgozásra várnak a *neoarmenizmus* témájával kapcsolatosan – ám bizony kijelenthetem már most a tézist, hogy a 2001-es adatokhoz képest statisztikai értelemben *megháromszorozódott* örmény jelenlét az országban jelentős mértékben a *neoarmenista* törekvések javára írható, azok következményének tudható be.

¹ Ezt a folyamatot Pál Judit történész is neoarmenizmusként aposztrofálta – egymástól függetlenül jutottunk erre a következtetésre, ami a 2006. áprilisában Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által szervezett *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* című konferencián derült ki; mindez az egybeesés számomra a tézis jogosultságát hitelesíti.

² A négy erdélyi, örmény templommal rendelkező város: Gyergyószentmiklós (hivatalos román nevén Gheorgheni), Szamosújvár (Gherla), Erzsébetváros (Dumbrăveni), Csíkszép (Frumoasa).

³ Saját erdélyi terepkutatás tapasztalata. (Vö. a terepkutatás interjúi: Kali Kinga: *Magyarörmény*. Látó, 2002/7. 49–81.; illetve: Kali Kinga: *Persán, Dávid, Agopian – egy örmény asszony visszaemlékezései*. Új Forrás, 2003/2.; valamint: Kali Kinga: *Egy örmény: hét zsidó*. In: Vida Gábor (szerk.): *Világok (Bizánc és ortodoxia, Álomlátó, ÖrményLátó)*, Látó-Bookart, Csíkszereda, 2012. 245–252.)

⁴ A *Nagy Szerencsétlenség* – hogyan az örmények nevezik a törökországi genocídiumot.

⁵ Saját terepkutatás megállapításai. (Vö. Kali Kinga: *Soul Food. Monographs on two Armenian cemeteries*. Acta Ethnographica Hungarica 2011/2. Szerk. Dukai Ditta – Barna Gábor. A Magyar Tudományos Akadémia kiadványa.)

⁶ A terminust Michel Bruneau használta diaszpóra-topológiájában, az illető diaszpóra-csoport létrejöttének jellegét tetten érendő a diaszpórák leírásának során. (Vö. Bruneau, Michel: *Espaces et territoires de diasporas*. In: *Diasporas*. Tanulmánykötet. Szerk. Michel Bruneau. Montpellier: GIP RECLUS, Collection Espaces modes d'emploi, 1995. 5–23.; illetve Kali Kinga: *Diaszpóra-terek*. Látó, 2001/3. 98–103.)

⁷ Saját terepkutatás tapasztalata a budapesti kőbányai piacon (2008-ban), illetve a „piacos örmények” otthonaiban: ezek a vendégmunkások nem kértek állampolgárságot, nem rendezkedtek be tartó-

san, lakóhelyüket örmény nemzeti szimbólumokkal dekorálják – úgy mint örmény zászló, kötelező ilyen festmény az Ararát hegy-ségről a szoba falán; valamint ilyen értelemben felmatászt-szerű az a tény is, hogy vendégeket kötelezően örmény konyakkal kínálják stb.⁸ Például: tudvaleg, hogy a kőbányai piacon szinte mindent be lehet szerezni „pult alatt”, ami például egy jereváni piacon található – lavast, szudzsukot, baszturmát, kaukázusi fűszereket, gyümölcslavast, örmény konyakot, de még kész gótdát is, ésátóbbit; ami tehát nem csupán a csoport-berendezkedésnek valamely fokát jelenti, hanem azt is, hogy a „piacos örmények” alkalomadtán ki is szolgálnak egyéb „örmény igényeket” – ehhez persze tudni kell minderről. A hír természetesen „szájról szájra”, egymás közt terjed – az árusítás nem hivatalos. Mindez szintén alátámasztja a terminológiai besorolást, miszerint kereskedelmi érdekcsoportról beszélhetünk e kis csoport kapcsán.

⁹ Azonban a 2011. évi CLXXIX. számú, a nemzetiségek jogairól szóló törvényben a magyarországi örményeket már kényelvű (magyar és örmény) nemzetiségként ismerte el a magyar törvényhozás.

¹⁰ Vö. Kali Kinga: *Vasárnapi örmények – valami a pozicionális identitásról*. In: dr. Óze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. Művelődéstörténeti Műhely – Felekezet és identitás sorozat*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Történeti Tanszékének kiadványa. Piliscsaba, 2007. 145–155.

¹¹ A kronológiai áttekintésben főként Nagy Pál történész munkáira hagyatkozom. (Vö. Nagy Pál: *Az „örménykérdés” és a magyarországi örmények a XIX. század végén és a XX. század elején*. 1990. Szakdolgozat. JATE BTK, Szeged. Vezető: Dr. Sajti Enikő; valamint *Armenizmus: örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben*. Baranya. Történelmi közlemények. 1994–1995. VII–VIII. évf. Szerk. Ódor Imre. 221–230.)

¹² Kali i.m. 2007. 151.

¹³ Vö. Kali Kinga: *A gyergyószentmiklósi magyar-örmények etnikus szimbóluma: a Vörös Köpenyegesek ünnepe*. In: *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából*. Szerk. Dr. Eperjessy Ernő. Budapest, 1996. A Magyar Néprajzi Társaság Kiadványa. 145–167.; illetve Kali i. m. 2007.

¹⁴ Saját erdélyi terepkutatás tapasztalata – Romániában a magyarok felé tanúsított negatív diszkrimináció, valamint a '89 előtti hatalmi struktúra asszimilációt sürgető politikája maga után vonta, hogy a magyar-örmények elsősorban magyarnak vallják magukat, mint egy ellenállásként, így reagálva az erőszakos asszimilációs politikára. (És ebben az értelemben teljesen mindegy, hogy a diszkrimináció valós-e, vagy csupán valós példák alapján vélt, belső kontinuitásként jelenlévő.) 1995-ben (az akkor még csupán 21 éves) Magyar Sáska Zsolt, gyergyószentmiklósi interjúalanyom így fogalmazta meg ezt: „Kevesen vagyunk, mi magyarok. Azt hiszem, ma fontosabb a magyarságunk, mint örménységünk.” (Vö. Kali i. m. 2007. 151.)

¹⁵ Saját erdélyi terepkutatás tapasztalata. Magyar Sáska Zsolt gyergyószentmiklósi interjúalanyom így fogalmazta ezt meg (ugyancsak 1995-ben): „Számomra az örménység: színelv a magyarságban. Szóval, amikor az ember meg kell válassza, hogy na, én most mi vagyok, ez függ attól, hogy hol kérdezik. Hogyha egy teljesen külső környezetben kérdezik, mit tudom én, más városban, akkor az ember magyar. Én legáltalában azt mondom. Főleg román környezetben az ember legyen magyar. Mert az örménység mint nemzetközeli úgy létezik, mint eredet meg hagyomány. Ez most csak Gyergyóra vonatkozik! De a románok szemében én politikailag magyar vagyok. S aztán minek összezavarni őket? Hogyha viszont itt, városban belül kérdezik – az osztálytársak mindig tudták, persze –, akkor örmény vagyok. Belülről van valami, ami azt mondja, hogy örmény is vagyok: ha olvasok valamit róluk, megráz. Az ember legyen magyar, de ha megengedheti magának egy bizonyos környezetben, hogy örmény legyen, az értékes, szép dolog. Ha valakivel megismerkedek közelebről, akkor mindenképpen előkerül, hogy örmény vagyok – ezt én terjesztem! –, de egyből nem mondom meg.” (Kali i. m. 2007. 155. o.)

¹⁶ Clifford Geertz írta le elsőként a kulturális identitást mint szituatív identitást, a bali vallási rendszerrel kapcsolatban. (Vö. Geertz, Clifford: *A vallás mint kulturális rendszer*. In: *Az értelem hatalma. Antropológiai írások*. Szerk. Fejős Zoltán. Budapest, 1994. Századvég Kiadó. 63–103.)

¹⁷ Vö. Kali i. m. 2007. 151.

¹⁸ A kis entrópiájú kultúrákban – azaz olyan kultúrákban, ahol kevés az identitás reprodukcióját szolgáló jel – szükség van a megévő szimbólumok túlhangsúlyozására. Minél ritkábban fordulnak elő az információegőrzést szolgáló jelek, annál nagyobb az információs értékük. Az etnikus specifikumok hiányában egy közösségnek létre kell hoznia a saját szimbólumait, amelyek az emlékeztetést ellátják, és biztosítják az identitás folyamatoságát. Ha kevés az ilyen szimbólum, akkor a közösségnek gyakoribbá kell tenni az emlékeztetést. (Vö. Andor Csaba: *Jel – kultúra – kommunikáció. Interdiszciplináris szempontok a kultúrakutatásban*. Budapest, 1980. Gondolat Kiadó. 191–195.) Szimbólummá válhat a gasztronómia némely jele, de akár a legegyszerűbb tárgy is, ha kontextusba ágyazódva alkalmas arra, hogy a közösség tagjaiban felelevenítse a közösségi múltat. Például Magyarországon, a görögországi polgárháborútól menekülő és a beloiannisi közösséget létrehozó görögöknél a szekrény tetején sorakozó üres Metaxás üvegek ugyanilyen emlékeztetést láttak el a múlt rendszerben, amikor még nem lehetett utazgatni – ezek a szimbólumok a rendszerváltás után devalválódtak. (Saját terepkutatás tapasztalata.)

¹⁹ Újév, Húsvét, Úrnapija, Világosító Szent Gergely napja, Mária-búcsú, Szent Miklós körmenet, Karácsony.

²⁰ „Mi hét közben magyarok, hét végén a templomban örmények vagyunk.” – fogalmazta meg találóan az előbbieken már idézett erdélyi interjúalanyom, Magyar Sáska Zsolt a pozicionális identitás jelenségét (szintén az 1995-ös kutatás alkalmával). (Vö. Kali i. m. 2007. 151.)

²¹ Például Gyergyószentmiklóson a magyar-örmény közösség tagjai a templomban éppen úgy eléneklik az örmény katolikus liturgia énekeit, mint a mise befejeztével a magyar himnuszot; vagy ugyanitt a templomudvaron körbevonuló örmény Vörös Köpenyegesek előtt székelnyelűen öltözött kislányok hintik fel rózsaszímmel az utat az úrnapi körmenetkor. Vagy fordítva: a budapesti magyar-örményeknél az egyébként inkább magyar hétköznapokon is főznek olykor ágándzsáburlevest. (Saját terepkutatás tapasztalata. – Vö. Kali i. m. 2007.)

²² *Kávéházi örményekként* aposztrofálják őket (ez a terminus leginkább pozicionális identitásukat igazolja vissza) – illetve mostanában, a konfliktusok kiéleződésével egyre gyakrabban gyökereknek nevezik a magyar-örmény diaszpóra-csoporthoz tartozókat; félig-meddig viccesen (de egyúttal elmarasztalóan és csúfolódva) utalván itt az 1997-től fennálló Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesületre és annak körére, a magyar-örményekre; így kifigurázva azt a számukra kételkedve fogadott tényt, miszerint ennek a csoportnak a gyökerei örményként lennének meghatározhatók – ahogyan azt a magyar-örmények közössége vallja. Azonban köztudott, hogy a magyarországi szlengben a „gyökér” terminus *faragatlant, tahót, bunkót* jelent – és ez a jelentésnyomat okozza egyik oldalon a cinkos összekacsintást, másik oldalon pedig az érthető sértődöttséget. (Saját terepkutatás tapasztalata.)

²³ Például: a Magyar Országgyűlés kisebbségi beszámolója 1996-ban 3500–10 000 főre becsülte a magyarországi örmények számát, az 1992-ben alakult Armarisza Népe Kulturális Egyesület adataira (1000–1500 család, azaz 3500 fő körül) és az 1995-ben létrejött Országos Örmény Önkormányzat becsléseire (10 000 fő körül) hivatkozva. Mindannal ellenére, hogy az 1990-es népszámlálás során mindössze 37 fő vallotta magát örmény anyanyelvűnek Magyarországon (de 48 vallotta magáról, hogy beszéli az örmény nyelvet; 2001-ben pedig 207 fő vallotta magáról ugyanezt).

²⁴ Saját terepkutatás tapasztalata.

²⁵ Ugyanúgy segítik manapság a magyarországi magyar-örmények a kis őshaza, Erdély magyar-örmény közösségét, mint ahogyan az egykori, 18. század végi, 19. század eleji szétáramlás után már a Nagy Alföldön legelőket bérli, tehetősebb nagyállattartók, gazdag pusztai kereskedők segítettek anyagilag az Erdélyben maradt örmény közösségeket – ma ugyanez köszön vissza a transznacionális magyar-örmény közösségek kapcsolatában. Ez a segítség azonban értelmezésem szerint nem egyirányú, nyersebben szólva nem „érdektelen”, sem akkor, sem most – minden egyes segítségnyújtási gesztus az örmény identitás időnkénti megújítását szolgálja, a gyökerek megerősítését, az „otthon maradtakkal” való összetartozás reprodukcióját. Ez a tény is alátámasztja feltételezésemet, miszerint a magyar-örmények egyazon transznacionális közösséghez tartoznak, Magyarországon és Erdélyben egyaránt.

²⁶ Habár a régió tartós elzártsága okozta elvágyódással kapcsolatosan megvizsgálható a tiszteletbeli örménység jelensége is – főként az erdélyi elzártság közösségeknél találkoztunk ezzel a különleges, presztízshordozó státussal a nem örmény származásúak körében. Például Gyergyószentmiklóson, a Gyergyói medencének ezen az igencsak izolált részén, amely szélsőségesen magyar érzelmű, eléggé zárt értékrendű székely közösséget mondhat magáénak, házastárs utáni örménységet és tiszteletbeli örménységet is megkülönböztetnek; a tény mindenképpen arra enged következtetni, hogy örménynek lenni valamiféle társadalmi státust jelent az erdélyi magyarok csoportjában – amely jórészt talán az elvágyódás, a hosszú ideit tartó elzártság számlájára írható. További kutatás tárgya azonban a kérdés, mennyiben csupán a multikulturalitás egzotikumja hívja létre mindezt egy olyan térségben, ahol az utazást és világra való kitekintést a hatalmi struktúra hosszú évekig meggátolta, viszont ahol évszázados aktív örmény jelenlét volt. (Vö. Kali i. m. 2007. 145–146.)

²⁷ Az okok történeti áttekintésében Nagy Pál történész már idézett műveire hagyatkozom. (Vö. Nagy Pál i. m. 1990; ill. 1994–1995)

²⁸ Ilyen szórányszóösszegek jönnek létre például *Petelén, Bonyhán, Felfaluban, Csiksomlyón, Gyulafehérváron, Görgey-szentimrén, Szárhegyen, Ditróban, Alfaluban, Remetén, Maroshévízen (Toplicán), Tölgyesen* stb. – ezeket azok a főleg szerényebb vagyonú kereskedők és iparosok hozták létre, akik az elsődleges, templommal rendelkező telepekről kénytelenek voltak a piac telítettsége miatt kiköltözni. (Vö. Nagy Pál i. m. 1994–1995)

²⁹ A korabeli magyar-örmény irodalmi alkotásokból is bőven vizsgálható ez a társadalmi metamorfózis, amelyen az örmények közössége éppen keresztülmegy – a korabeli társadalomról zámat adó leírások, anekdoták, tárcák igen hasznos elemei a társadalomtudományi kutatásnak, még ha ezek a művek fikciós célzatúak is. A szamosújvári származású Törös Tivadar írásai hű kordokumentumok ebben a tekintetben: zseniális retorikájú szereplőjével, Afgánisztán (helyenként Afgánisztán vagy Afganisztán) Vártánnal éppen ezt az átváltozást figurázza ki rendkívül szemléletesen – emiatt ki is közöstitették a századvégi magyar-örmény írók csoportbeli kortársai. De a szintén magyar-örmény, szintén szamosújvári származású Bánya Elemér (hírlapírói álnévén Zuboly) némiképpen visszafogottabb

hangnemű elbeszéléseiből is következtethetünk erre a társadalmi jelenségre. (Vö. Törös Tivadar: *Afgánisztán Vártán örmény-magyar kalendáriuma válogatott trifás ismázgósákkal*. Szamosújvár, 1882.; valamint *Afgánisztán Vártán humorisztikus kalendáriuma 1883-ra*. Kolozsvár, 1883.; illetve *Bányai Elemér: Az örmény metropolisz*. Budapest, 2001. Aduprint Kiadó. Az Országos Örmény Önkormányzat és a Budapest XVI. kerületi Örmény Önkormányzat kiadványa, 16.) Azonban a nem örmény származású Pálffy Gyula korabeli novellafüzérében is tetten érhető a jelenség – csupán a másik oldalról nézve, a magyar szemlélő által leírta (és megjegyzem: kipellengérezve). (Vö. Pálffy Gyula: *Szenkovits Marci mókái*. Maros-Vásárhely, 1909.)

³⁰ Vö. Nagy Pál i. m. 1994–1995

³¹ Vö. Nagy Pál i. m. 1994–1995

³² Vö. Nagy Pál i. m. 1994–1995

³³ Vö. Kali i. m. 1996, ill. 2007.

³⁴ Azonban ez a mozgalom a lokális identitáshoz kapcsolódik, célja a dél-francia nyelvjárás továbbéltetése, amelyet a francia nyelv hivatalos köznyelvi változata kiszorított a használatból. (Vö. Blanc, Dominique: *Lecture, écriture et identité locale. Les almanachs patois en pays d'oc (1870-1940)*. TERRAIN 5, 1985. október. 16–28.)

³⁵ Vö. Nagy Pál i. m. 1994–1995

³⁶ Kali i. m. 2007. 153.

³⁷ Kali i. m. 2007. 149–150.

³⁸ Vö. Poósz Lóránd: *Az örmény népiartásról és erdélyi visszhangjáról*. Látó, 2008/4.

³⁹ Saját terepkutatás tapasztalata.

⁴⁰ Nagyjából ezzel egyidejűleg újrarendült Kolozsváron az *Armenia* is, amelynek azonban már nem lehetett olyan kiemelkedő kultikus szerepe a magyar-örmények körében, mint egykori, századfordulós szamosújvári elődjének.

⁴¹ Például: *Hájk és Bél harca*. A régi örmény irodalom kincsestára I. Ókor–középkor. Válogatta és szerkesztette: dr. Schütz Ödön. Bibliotheca Caucasia – Series Armenica I. Eletünk könyvek, Szombathely, 1995; vagy *Tanulmányok az örmény népiartás témaköréből*. Válogatta és szerkesztette: Krajcsir Piroksa, Dzsotján Gagik. Kiadja az Ararát Kulturális Egyesület. Dorog, 2008.

⁴² Például: *Erdélyi örmény konyha, fűszereze*. Szerkesztette: dr. Issekutz Sarolta. Kiadja az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület. Erdélyi Örmény Múzeum, 11. kötet. Budapest, 2008.; *Örmény – Magyar A, B, C Könyvtetske (Szamosújvár 1834) Gyakorlati Örmény nyelvtan (Velence, 1876)*. Lapozós DVD-kiadvány. Kiadja az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület. Erdélyi Örmény Múzeum, 12. kötet. Budapest, 2009.; Ugyanakkor nem mellőzhető a genocídiumról való megemlékezés, az áldozatok előtti főhajtás sem a kiadványok terén: *Nikolaj Hohhanniszjan: Az Örmény Genocídium*. Kiadja az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület. Erdélyi Örmény Múzeum, 10. kötet. Budapest, 2007.

⁴³ Vö. Kali Kinga i. m. 2011.

⁴⁴ Szamosújvár esetében például külön ki kell emelnünk a Téka Alapítvány fiataljainak és vezető tanárújuknak a temető megmentésére irányuló fáradtságos munkáját – lyseféléte tevékenység, mint a temető kutatás, temető-feltérképezés meglehetősen sokatlan fiatalokúak körében. (Vö. Kali Kinga i. m. 2011)

⁴⁵ Stéphan de Tapia demográfus frappáns mondatát idézem.

⁴⁶ A Magyar Kormány által nyilvánosságra hozott 2001-es, illetve 2011-es népszámlálási adatokra hivatkozva.